

רמיזות ומשמעותן ("אורח נטה ללון") *

ברומאן "אורח נטה ללון" הירבה עגנון ברמזים ובהדים לאגדה היהודית ולמקורות יהודיים אחרים, וזיהוי הרמיזות האלה יכול להעמיק את משמעות הרומאן בדרכים שונות. לפעמים רומז הרומאן לאגדות ולסיפורים ממקורות מסורתיים בלי להביאם בגלוי, וסיפורים אלה, המצויים בו ברמז בלבד, מוסיפים לו עוקץ אירוני. במאמר זה נתבונן בשלוש דוגמאות של רמיזות לאגדה ולמקורות יהודיים אחרים ונתחקה על תרומתן למשמעות היצירה.

א.

המספר חוזר מארץ-ישראל לעיר מולדתו, שבוש, לביקור הנמשך קרוב לשנה. כדרך להחיות את העבר שהוא מושרש בו מנסה המספר במשך תקופה זו לחדש את בית-המדרש הישן שבעיר, סמל לכוח ולתפארת התורה שהיו בעיר לפני שנות ההתדרדרות של יהדות שבוש. תחילתם של המאמצים הללו חלה ביום הכיפורים, כשקבוצה של אנשים העומדים לעזוב את העיר נותנת למספר את המפתח לבית המדרש הישן; אולם המפתח אובד. אובדן המפתח גורם סבל רב למספר, הזן טרחה ודאגה והזן תחושה של גיכור מהחיים: "אתמול הייתי שמח כאילו כל העולם שלי הוא והיום אני עצב כמי שאבד לו עולמו" ("אורח נטה ללון", עמ' 76); "משאבד לי המפתח כל המקומות זרים לי" (שם, עמ' 77). המספר מגלה את הרהוריו: "בית המדרש קיים ואני עומד מבחוץ, מפני שאבדתי את המפתח ואיני יכול ליכנס. מה יעשה אדם ויכנס, ישבור את הדלת ויכנס" (שם, עמ' 76). מייד לאחר מכן מציע לו דוליק, בנו של בעל המלון: "דלת שאינה נפתחת מביאים גרון ומשברים אותה" (שם, עמ' 77). במקום זאת מזמין המספר מפתח חדש, ולפי קורצווייל, שראה במפתח "אמצעי לפתיחת הדרך המובילה בחזרה לעולמות שעברו וחלפו"⁵, מסמן המפתח החדש דרכים חדשות

* פרק זה הופיע ב"הספרות", תשל"ט, עמ' 104-107, ומופיע כאן ברשות המערכת.

השוללות את מהות עולם האמונה והמסורת. את דבריו של דוליק פירש קורצווייל כך: "ברור, מה שאינו חי עוד, יש לשבור. על חישובים סנטי-מנטליים יש לוותר. זהו קולו של הדור הצעיר"⁶. מתוך דברי דוליק אפשר לשמוע הד למשל של הבעל שם טוב, ואולי רק בעזרת המקור החסידי, שהוא עצמו אינו מופיע במפורש ביצירה, יכול הקורא לתפוס את האירוניה האמיתית שבפרשת המפתח במלואה:

פעם אחת ציוה הבעש"ט ז"ל להרב זאב קוועס ז"ל שילמוד הכוונות מסדור התקיעות שיהיה הוא המסדר תקיעות בראש השנה לפניו, וילמוד את הכוונות ויכתבם על נייר להביט בתוכם בעת הסדור, ושםם בחיקו, והבעש"ט ז"ל צדד שישמטם, ובבואו לסדר התקיעות והתחיל לחפשם אנה ואנה ואינם, ולא ידע מה לכוון וירע לו מאד, ויתמרמר מאד, ויבך בכי תמרורים מעמקא דלבא בלב נשבר, וסדר התקיעות פשוט בלי שום כוונות, ואחרי זה אמר לו הבעש"ט הנה בהיכל המלך נמצאו חדרים והיכלות הרבה ומפתחות שונות בכל פתח ופתח, אך הכולל מכל המפתחות הוא הגרון, אשר אתו באפשרי לפתוח כל המנעולים מהפתחים כולם, כן הכוונות המה המפתחות לכל שער כוונה אחרת, והכולל הוא לב נשבר, כאשר ישבר אדם לבו לפני השי"ת באמת יכול לכנוס בכל השערים בהיכלות של מלך מלכי המלכים הקב"ה⁷.

או לפי נוסח אחר:

בכתבי בשם ר' בער משל ע"ז הענין שיש לכל מסגר מפתח שפותח בכוון ולפני המסגר כן מכוין המפתח ויש גנבים שפותחים בלי מפתח דהיינו ששוברים המסגר כן הענין יש לכל דבר נעלם מפתח והוא הכוונה הכוונת לאותו דבר אבל עיקר המפתח הוא להיות כגנב ששובר הכל דהיינו לשבור הלב היטב בהכנעה גדולה המסך המבדילה למעלה שע"י היא ההסגר לאדם⁸.

בעקבות הדי המשלים של הבעש"ט ושל ר' בער, המפתח עצמו מסמן

גם את חוסר היכולת וגם את חוסר הנכונות של המספר להיכנס להיכל. לאור המקור הסמוי, הצורך במפתח שמרגיש המספר רומז שחסרה לו שלמות הרצון. המספר מקבל את הצעתו של דניאל ב"ח שיעשה לו מפתח חדש, ובמישור העלילתי ההצעה נראית הגיונית למדי; אבל לאור המשתמע מן המקור החסידי הצעה זו מתגלית כאבסורדית, כי בית-המדרש הישן איננו רק בניין אלא גם עולם רוחני, והמספר שייך לעולם שסגר את דרכו חזרה לבית-המדרש הישן וערכיו. המספר מזמין מפתח חדש ובעזרתו הוא נכנס לבניין, אבל האירוניה בעינה עומדת, ובמישור הרוחני הכניסה אינה אלא אשליה.

ב.

שלוש דמויות בשם חנוך מופיעות ב"אורח נטה ללון". העיקרית שבהן, דמות הלוקחת חלק ברומאן עצמו, היא דמותו של יהודי פשוט ומסור שנעלם ובמשך תקופה ארוכה לא נודע מה עלה בגורלו; על שתי הדמויות האחרות, סנדלר וילד, אנו שומעים מתוך סיפור המסופר בתוך הרומאן. בדיקת מקורות מאירה את כל שלוש הדמויות ששמותיהן זהים.

עקבותיה של הדמות הראשונה הקרויה חנוך נעלמו ולא נודע אם היא נמצאת עדיין בעולם החיים או שמא עברה כבר לעולם המתים. אי-הודאות לגבי חנוך זה מעצבת אותו כמקרה-גבול בין שני עולמות; ואמנם, המספר נפגש בו בסיטואציה פאנטאסטית ואומר לו במפורש: "אתה מראה עצמך כחי ומדבר כמת" ("אורח נטה ללון", עמ' 212). לאחר מכן:

אמרתי לו, כבר אמרתי לך שאין אתה יודע כלום, מפני שאתה חסר כח הדמיון, שאילו היה לך כח המדמה היית יודע היכן אתה שרוי. עכשיו אשאל אותך דבר פשוט שאינו צריך לכח המדמה, איזה עולם יפה יותר, זה שיצאת ממנו או זה שהלכת לשם, או שמא שניהם קשים, כל שכן לזה שיצא מעולם אחד ולא נכנס לעולם אחר. (שם, עמ' 213).

מתברר שחנוך אבד בשלג ומת בו יחד עם סוסו. ספר בראשית מוסר על חנוך, הדמות המקראית, "ואיננו כי לקח אותו אלוהים" (בראשית ה, כד). גם הסוס והשלג קשורים עם מותו של חנוך

לפי "ספר הישר" המוסר שחנוך הסתתר ימים רבים, ולאחר שובו ליישוב: ויהי בעת ההיא ובני האדם יושבים את חנוך וחנוך מדבר אליהם וישאו עיניהם ויראו והנה דמות סוס גדול יורד מן השמים וילך הסוס ברוח הארץ, ויגידו לחנוך את אשר ראו ויאמר להם חנוך בעבורי הסוס הזה יורד לארץ כי הגיע העת והיום אשר אלך לי מאתכם... ויהי אחרי כן ויקם וירכב על הסוס ויצא וילך ויצאו אחריו כל בני האדם כשמונה מאות אלף איש... ויהי ביום הששי וידבר עוד חנוך אליהם לאמר, שובו לכם לאהליכם מאתי כי מחר אעלה לי השמימה והיה כל הנשאר מכם אתי ימות⁹.

בהמשך מסופר כי ביום השביעי עלה חנוך השמימה בסוס¹⁰ אש ובמרכבות אש, והמלכים שלחו לחפש את האנשים שליוו אותו: "וילכו מלאכי כל המלכים האלה אל המקום שהוא וימצאו כל הארץ מלאה שלג במקום שהוא ועל השלג אבנים גדולות מאבני שלג"¹⁰. כלומר, גילו שהאנשים מתו בשלג — אבל את חנוך לא מצאו. לפי הרמיזה ל"ספר הישר", הסוס והשלג הם סימנים להתעלות מעל המוות, והם יוצרים ציפייה להצלה על-טבעית לחנוך; ואולם הציפייה נכזבת.

המספר רואה את-חנוך שברומאן כמוגבל בתפיסתו השכלית:

חנוך זה מוחו דופס ואינו תופס מה שלמעלה מכיפתו. אף-על-פי-כן אני מדבר עמו אפילו בדברים העומדים ברומו של עולם ומפרש לו. ואם אינו מבין אני מטעים לו במשל. ואפילו כן אינו יורד לתחילת דעתי, מפני שלדבר זה צריך אדם לקצת דמיון. ("אורח נטה ללון", עמ' 109).

וכן: "אין לך אדם יפה לשיחה כחנוך. אבל צריכין להזהר, מפני שיכולין לבוא לידי גאות, שהוא מדמה בלבו מאחר שאתה ידען נביא אתה" (שם, עמ' 111). בעוד שב"ספר הישר", וכמו כן בספרות החיצונית, חנוך מלמד חוכמה לדורות הראשונים, המספר ברומאן משפיל לחלוטין את דמות חנוך המיתית והקמאית.

המוות שורר בשבוש, וכדי להדגיש זאת בוחר המחבר בדרך של הנמכתה האירונית של דמות שהתעלטה, במקורות, מעל למוות. הכל נהפך מן הקצה אל הקצה, ורק השם נשאר. חנוך ברומאן הוא דמות אנושית שהקורא מגיב עליה בחמלה ובחיבה לעומת הדמות הנעלה והעל-אנושית שבמקורות. הרומאן מציג אותו כאדם השומר על סוסו באהבה, ובסיפורו אנו שומעים ואריאציה על המוטיב העממי של הסוס הנאמן המת יחד עם בעליו¹¹.

סיום פרשת חנוך ברומאן מעלה נימה פאראדוקסלית: בעוד שחיינו ומותו היו דלים ועלובים, הרי בסיום מנסה המספר להעלותו מעל העולם שלא ידע להעריכו. חנוך מוצג כבן-אדם למופת שהעולם אינו יודע עליו, בדומה לצדיק הנסתר בסיפור החסידי והטרום-חסידי. המחבר מנמיך באורח אירוני את דמות חנוך המקראית והבתר-מקראית, אך בסיום הוא מרומם אותה ומחזירה למעמד של כבוד. הסיום בא לנחם את המת על חלקו בחיים וגם על מותו, אבל הקורא תופס נחמה זו באירוניה מול מר-גורלו של חנוך העומד בעינו.

הדים למסורות על חנוך עולים גם מהסיפור על חנוך הילד וחנוך הסנדלר ברומאן (שם, עמ' 325), שאחד מילדי שבוש, רפאל הקטן, שומע מפיו המספר. נמסר שעוד לפני שנולד הילד חנוך, יצא אביו לעבור את גהר הסמבטיון, מקום מושבם של בני משה, בעזרת הנעליים שעשה לו חנוך הסנדלר שבשמו קראו גם לילד שנולד לאחר מכן. בעזרת הנעליים האלה עשה האב מה שלא ניתן לעשות בדרך הטבע ועבר את מימי הנהר הסוערים. עד כאן מכיל הסיפור את כל הסימנים של סיפור עממי על החפץ המאגי, ועל סמך מתכונתו של הסיפור העממי מצפה הקורא לסיום אופטימי.

כעבור שלוש-עשרה שנה יצא גם כן הבן לדרך כדי להצטרף אל אביו, והאב ראה את בנו מעבר לנהר. הוא זרק אליו את נעליו כדי שגם בנו, חנוך, יוכל לעבור את המים הסוערים. אבל ידי האב היו עייפות מלימוד התורה וידי הילד היו קטנות, ולכן נפלו המנעלים ולא הגיעו לידיו של הנער. האב והבן נשארו עומדים כל אחד בצד אחר של הנהר שהפריד ביניהם.

גם במקורות אנו מוצאים את חנוך הסנדלר. "ילקוט ראובני" מתאר את מטטרוון (חנוך) כסנדלר, שבכל תפירה כיוון את מעשהו לשם איחוד

העולמות העליונים¹², גם רגלו הדבקה לנעל מקבלת שם משמעות מיסטית¹³. גרשום שלום הסביר, שהמסורת על חנוך כסנדלר נוצרה בתקופת חסידות אשכנז והגיעה משם לכתביו של ר' יצחק דמן עכו ור' משה קורדוברו. לפי המקור, בכתב-יד מתקופת חסידות אשכנז, בכל תפירה צירף חנוך גם את העור עם הסוליים וגם את כל הדברים שבעולמות העליונים עם הדברים שבעולמות התחתונים. הכוונות שליוו את מלאכתו הורידו את השפע העליון לעולם הנמוך, עד שחנוך עצמו נהפך למטטרון, למי ששימש כמטרה לכוונותיו¹⁴.

מהשוואת סיפור חנוך הילד וחנוך הסנדלר שברומאן עם המקורות עולה אירוניה מובהקת. לפי המקורות הקבליים, חנוך הסנדלר ידע לתקן את הפירוד בין העולמות; אבל ברומאן התיקון נכשל והשאיר פירוד ממושך בין הדורות, ללא אפשרות לתיקון עד שיבוא המשיח. לעומת חנוך המקראי שעלה השמימה, נכשלה עלייתו של חנוך הילד בגלל חולשת הידיים. בקונטסט של הרומאן, חולשת הידיים מסמנת את המצב האנושי באופן כללי. מתוך דברי המספר אל פינחס אריה, בן הרב, אנו שומעים: "... אנו רוצים לחיות בתורה, אלא שכלי נפשנו נשברים ואין יכולים להכיל אותה. התורה שלימה, אלא שהארון שנתונה בו שבור". ובהמשך "... הרצון שופע משפע הרצון העליון שאין לו גבול, והיכולת יכולת של אדם ילוד אשה קצר ימים ושבע רוגז" (שם, עמ' 253).

המסורות השונות על חנוך עומדות ברקע של הטקסט ב"אורח-נטה ללון", וככל שהקורא מכיר יותר את רשת הרמיזות האלה, הוא חש בפער שבין דמות חנוך במקורות ובין הדמויות של חנוך ברומאן, המעוגנות כולן במציאות השוללת את המיתי, במציאות שבה המוות וחולשת הידיים הם המאפיינים את עולמנו.

ג. רבים הם סימני-המוות בעיר שבוש, עד שהקורא חש כאילו זו עיר של מתים. פרט אחד במיוחד מאפיין את האוירה השולטת: במשך כל חודשי ביקורו של המספר לא נולד תינוק בשבוש, עד שנולד בן להחל וירוחם חפשי לקראת סוף הרומאן. כך עולה מ"אורח נטה ללון" ריתמוס ארכיטיפי של מוות ותחיה.

נוסף לרמיזות אל סיפורי האבות במקרא, גם הלידה לאחר תקופה

זמשכת של עקרות וגם שמה של אם הילד, רחל, רומזים אל הסיפור הקבלי "נבואת הילד"¹⁵. שם רחל, שהיתה עקרה במשך שנים רבות, השביעה את בעלה "בשם הגדול להתפלל לה' שיתן לנו בן", ונולד ילד פלא. מעניין לציין שבנאומו של עגנון בקבלת תואר כבוד מטעם האוניברסיטה העברית¹⁶ הזכיר הסופר שבצעירותו בבוצאץ הוא כתב על "נבואת הילד" אפוס שלא נשתמר.

אברהם בנד כבר הציע, שהתינוק הנקרא בשמו של המספר מסמן מעין לידה חדשה של המספר עצמו, לאחר שהבין שהעיר שבוש כפי שהכירה איננה עוד¹⁷. לכך אפשר להוסיף, שכמו בהנחת-היסוד של המיתוס על ריבוי הוואריאציות שלו, המוות הוא תנאי לחידוש החיים. ברומאן, חידוש החיים בא לאחר מותו של רבי חיים, המסמל את עולמו הרוחני של בית המדרש הישן. הזיקה החדשה לחיים מצד המספר באה אפוא בעקבות אובדן תקוותיו להזור לעולם שרבי חיים מייצגו.

התבנית של מוות וחידוש החיים המתייחסת גם לעיר וגם למספר נבנית ברומאן גם על מקורות יהודיים המובאים או הנרמזים בה בלבד, ובמיוחד אגדות על קורות הנשמה לפני הלידה. כבר בחלקו הראשון של הרומאן אנו קוראים את דברי המספר:

מה בין תורה שלמדתי קודם לתורה שלמדתי עכשיו?
אחים אהובים, אין לך ימים שאדם שרוי בטובה יותר
מאותם הימים ששרוי במעי אמו שמלמדים אותו כל
התורה כולה וכיון שבא לאויר העולם בא מלאך וסטרו
על פיו ומשכתו כל התורה כולה. גדולה תורה שמלמדים
אותו באותם הימים, אבל אין שמחה של תורה אלא
אם כן מתייגעים עליה. משל לאדם שאבד לו מפתחו
ומצאו. (שם, עמ' 106).

אותו המוטיב האגדי חוזר לקראת סיום הרומאן, והפעם האגדה משתלבת עם מה שמתרחש במישור הריאלי. כאן היא משמשת הסבר לבכיו של התינוק בשעת ברית המילה:

הרהר התינוק בלבו, היכן אבא אליהו, זה שמונה ימים
שלא הראה את עצמו לפני... חטט בחיתוליו ונתאמץ

להוציא את ידיו כדי להאחו באיזורו של אליהו, שהיה עולה בו לשמים ללמוד תורה. וכיון שזכר באותם הימים שהיה שרוי בטובה והיו מלמדים אותו כל התורה כולה עלה שחוק על פיו. ביקש לחזור על משנתו ושכת תלמודו. פתח את פיו והתחיל בולש בלשונו. הרגיש בחריץ של שפתו עליונה, שסטרו מלאך על פיו והשכיחו כל התורה כולה. נודעזע והתחיל בוכה.

עד שהוא בוכה ומתאבל על ירחי קדם שיצאו ולא יחזרו, נזכר שבועה שהשביעו אותו בשעה שיצא לאויר העולם שיהא צדיק ולא יהא רשע ושישמור את נשמתו בטהרה. נפלה עליו אימה. אמר בלבו, אני תינוק ומה תהא עלי. עצם עיניו ועשה את עצמו ישן. נדמה לו שכבר הגיע יום מיתתו ואין לו להתיירא, שהרי לא עשה עבירות ועדיין נשמתו טהורה כיום שניתנה לו מלמעלה. (שם, עמ' 429—430).

המוטיב של קורות הנשמה לפני הלידה נמצא פעמיים בספרות התלמוד-דית-מדרשית, פעם במסכת גידה ופעם במדרש תנחומא. במסכת גידה, אנו קוראים: "נר דלוק על ראשו וצופה ומביט מסוף העולם ועד סופו... ואין לך ימים שאדם שרוי בטובה יותר מאותן ימים... ומלמדים אותו כל התורה כלה... וכיון שבא לאור העולם בא מלאך וסטרו על פיו ומשכחו כל התורה כלה... " (גידה ל, ע"ב). והנה האגדה כפי שהיא נמסרת במדרש תנחומא (פקודי, ד):

אותה שעה אומר הקב"ה לרוח הכנסי בטיפה זו שביד פלוני, פתח הרוח פיו ואומר לפניו, רבוננו של עולם, די לי בעולם שהייתי דר מיום שבראתני, למה רצונך להכניסני בטיפה זו סרוחה שאני קדושה וטהרה ואני גזורה מגזרת כבודך. מיד אומר הקב"ה לנשמה עולם שאני מכניסך בו יפה יהא לך ממה שהיית דר בו ובשעה שיצרתך לא יצרתך אלא לטיפה זו. מיד הכניסו הקב"ה לשם בעל כרחו. ואחר חוזר המלך ומכניס הרוח לתוך מעי אמו ומזמנים לו שני מלאכים

שומרין אותו שלא יצא משם ושלא יפול ומכניס אותו שם נר דלוק על ראשו. זש"ה "מי יתנני בירחי קדם כי מי אלוה ישימני בהלו נר על ראשי וגו'" (איוב כט) ומביט ורואה מסוף העולם ועד סופו.

לאחר סיור מודרך בגן עדן ובגיהנום ולאחר שהנשמה רואה גם את הצדיקים והרשעים של העולם הזה, נאמר בהמשכה של האגדה:

לסוף מגיע זמנו לצאת לאויר העולם מיד בא אותו המלאך ואומר לו באותה שעה מגיע זמנך לצאת לאויר העולם והוא אומר לו למה אתה רוצה להוציאני לאויר העולם אומר לו המלאך, בני, תדע שעל כרחך אתה נוצר ועכשו דע שעל כרחך נולדת ועל כרחך אתה מת ועל כרחך אתה עתיד לתת דין וחשבון לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא. ואינו רוצה לצאת משם עד שמכהו ומככה לו את הנר שהוא דלוק על ראשו ומוציאו לאויר העולם בעל כרחו. מיד שוכח התינוק כל מה שראה בצאתו וכל מה שהוא יודע, ולמה התינוק בוכה ביציאתו, ועל מה שאבד מקום הנחת והרוחה ועל העולם שיצא ממנו.

הקטע מתוך הרומאן מזכיר כמה מהנקודות המצויות באגדה זו: לימוד התורה בתקופה שלפני הלידה, הטוב של התקופה הקודמת ללידה, הסטירה על-ידי המלאך המשכחת את התורה מן הילד, השבועה, מצבה הטהור של הנשמה ברגע הלידה, ודאגתה לדין וחשבון שלאחר המוות. אמנם, מוטיב הנר הדלוק בראש התינוק לפני לידתו אינו מופיע בגלוי, אבל אנו מוצאים בטכסט את הביטוי "ירחי קדם", הלקוח מספר איוב (כט, 1) ומתקשר שם עם הפסוק הבא אחריו, "בהלו נרו עלי ראשי" (איוב כט, 2), האסמכתא המקראית למוטיב הנר הדלוק אצל חז"ל.

רמיזה נוספת אל המקורות עולה מפרשת ברית המילה ברומאן, וייתכן שהיא מכריעה למשמעות היצירה כולה. התיאור של מאורע זה נתלה בתפקידו של אליהו הנביא בברית: "זקף התינוק את חוטמו והתחיל מריח. אמר, אם איזורו של אליהו ריחו משל אור סימן הוא שחזרה נשמתי למעלה

ואם משל עור סימן שאני רובץ בין הבריות" (שם, עמ' 430). המפתח לקטע הזה נמצא אולי בספר חשוב של המוסר הקבלי, "שני לוחות הברית" לר' ישעיהו הורוביץ, המעלה את הרעיון המיסטי שמצוות התורה מקבלות צורה בהתאם למהות העולם שבו יש לקיימן. השל"ה מביא את הדוגמה, שבעוד שהתפילין בעולם הזה עשויות מעור, בעולם העליון הן עשויות מאור¹⁸.

אף על-פי שהמוטיב הזה מופיע ברומאן תוך תיאור ברית המילה של התינוק, הוא מתקשר גם למספר עצמו ומביע את געגועיו לימים שלא יחזרו, את שאיפתו להווייה נשגבה יותר מזו שאנו מכירים היום, שאיפה שבנסיון לממשה חזר המספר לשבוש לתקופה ממושכת. כל מאמציו מקבילים לניסיון לחזור כאילו להווייה הקודמת ללידה. כך רומז המוטיב הזה למשבריות במאבק בין העבר וההווה בנפשו של האדם. הוא מסמן את המתח בין הזיכרון ובין המציאות העכשווית, מתח המאפיין כל אדם הקיים בתוך הזמן. כשחדל המספר להתגעגע למציאות זו שחלפה מחשיב אותו הרומאן כאילו נולד מחדש. אבל חידוש החיים כאן אינו מלווה צהלת ניצחון, כי האדם מכיר שהוא נולד לעולם אפור של עור, לעולם חסר שלמות. "אורח נטה ללון" נותן למוטיב האגדי של קורות הנשמה לפני הלידה משמעות של סילוק-החלום וכניסה מחודשת למציאות עמומה ואפורה, למציאות היחידה שבה האדם יכול לפעול ולקיים את חובותיו כלפי הזולת וכלפי הבורא.